

LAZÁN, HÜTLENÜL, PONTOSAN

Juhász Ferenc: József Attila sírja, Danilo Kiš fordításában

BÁNYAI JÁNOS

A *József Attila sírjának* első megjelenése – *Új Írás*, 1963. május – vitát kavart, nem is akármilyet. Az éppen időszerű hatalom, mely mint minden kor minden Cézárja, örök életűnek hirdette magát, mintha zavarba jött volna, hiszen a szeplőtlenre eszmeiesített és eszményített proletárköltőről fabrikált, mozdulatlanak vélt képet a hosszú vers szokatlan szóhasználatával, az előírásostól eltérő beszédmódjával, az elvárt eszmei tisztaságot megbontó költői képeivel, indulatosan és erőteljesen, az irracionálistól sem riadva vissza mozdította el, úgy tűnt, jól kiválasztott és örökre kijelölt helyéről. És ezt a diverziót nem is akárki követte el, a korábban még ünnepelt, magas állami díjakkal koronázott költő, aki most egyszerre a „költői sorsról” beszél, a halálról, a túlvilágról, halottat ébreszt és vele társalog, csontvázat lát maga előtt és vadállatokat, félelmetes tenyészetet, mélységeket és magasságokat, és ebben nem is ismerhetett fel mást az uralkodók eszmei irányvonal, mint a szeplőtlen proletárköltő szeplősítését, mozdulatlaná merevített képének beárnyékolását. Nem beszélve arról, hogy a verset kiváltó közvetlen élmény – József Attila nem a kiválasztott hősök sírsorában nyugszik – balról érkező szemrehányás: mintha a tisztogató hatalom nem őrizte volna kellő tisztelettel a nagy költő emlékét. Ám az *Új Írásban* közölt versnek védelmezői is akadtak szép számmal. Olyanok, akik a versben mást láttak, többet, és a modern költészeti kifejezés (egyik) lehetséges útját, sőt egyáltalán nem látták be, hogy Juhász Ferenc szózuhataga beárnyékolta volna József Attila emlékét és költészetét. Vagyis olyanok is akadtak, akik József Attiláról mást tudtak, mint amit tudni kellett és tudni illett, sőt kimondták, hogy ebben a költészetben más is van, nemcsak az, amit az eszmeileg szeplőtlenre mosdatott arckép mutat a tankönyvek oldalain és az ünnepélyes emelvényeken. Az eset, Juhász Ferenc esete József Attilával, és a vers esete a polémiával sokatmondó, akár egy kései interpretációt is megérdemelne.

Danilo Kiš, aki éppen a hatvanas évek elején ismerkedik közelebbről az újabb magyar költészettel, látta ezt az esetet, átélte a vita hevességét, de nem

szólt közvetlenül hozzá, ám a versben meg a körülötte támadt kavargásban a költészet titkát (titkait), a költő sorsának sajátosan közép- vagy éppen kelet-európai változatát ismerte fel, és ezért, közelebbről is áttekintette a verset, majd arra a cseppet sem egyszerű feladatra vállalkozott, hogy le is fordítsa. Úgy gondolhatta, hogy a költemény megjelenése és a körülötte terjedő vita a magyar költészetben a változásnak, az átalakulásnak, a modernség irányába való nyitásnak (egyik) jele. A *József Attila sírját* a magyar költészet legvitatottabb versének mondja a zágrábi *Forum* folyóiratban közölt fordításhoz írt jegyzetében.

Kettős interpretációt közölt Danilo Kiš. A fordításhoz írt jegyzetben a vers értelmezésének egyik lehetséges változatát mutatta be, a fordításban pedig a költeménynek a modernizmussal érintkező pontjait emelte ki, valamennyire a vers azon védelmezőitől is eltérően, akik például a szürrealizmus irányában keresték indokaikat. Ezért azt gondolom, hogy a *József Attila sírja* szerb nyelvű fordítása több, mint egy valóban nehéz fordítói feladat sikeres teljesítése. A költemény kettős interpretációjából jól kiolvasható, hogy Danilo Kiš mit gondolt a fordítás, külön a versfordítás dolgairól, és hogy miként vélekedett a magyar költészetéről, törekvéseiről és irányairól, múltjáról és jelenéről.

Danilo Kišnek ekkor már számottevő fordítói tapasztalatai vannak: 1961-ben jelent meg három reprezentatív fordításkötete – az Ady-, a József Attila- és a Radnóti-kötet –, 1964-ben pedig Lautréamont összegyűjtött munkáit fordította le Mirjana Miočinićtal együtt. A *Maldoror énekei* is ebben a kötetben jelent meg, aminek látható köze lesz majd a Juhász Ferenc interpretációhoz. Korábban Jeszenyint fordított, és ugyancsak 1964-ben közölt egy válogatást Paul Verlaine verseiből. Ugyanebben az évben egy új Ady-kötetet ad közre, amiben az 1961-es kiadástól eltérően új versek is szerepelnek, és ebben a népszerű sorozatban nagy példányszámban kiadott Ady-kötetben írja meg fontos tanulmányát a magyar költőről, aminek majd a későbbi magyar költészeti antológia előszavában lesznek felismerhető nyomai. Erről is lesz szó később. Közben az évtized elején megírja tapasztalatait, észrevételeit és álláspontjait a fordításról, a (vers)fordítás lehetőségeiről, 1965-ben pedig vitát kezd Gerold Lászlónak a 64-es Ady-kötetről írt bírálatával, ahol határozottan védelmezi fordítói elképzeléseit, kifejtve, hogy milyen szempontok alapján válogatott Ady verseiből, és hogy mennyire nem tartja elfogadhatónak a vers – az Ady-vers – lefordíthatatlanságáról hirdetett nézeteket.

Danilo Kiš fordítói gyakorlatának ismeretében mondható, hogy nincs sok értelme újra felvetni a vers fordíthatóságának kérdését, s azt a dilemmát sem, hogy vajon (le)fordítani vagy átkölneni, ahogy azt sem érdemes feszegetni, vannak-e lefordítható és le nem fordítható versek, hiszen ezekre a kérdésekre úgysem adható megnyugtató válasz. Az is igaz viszont, hogy – ismét Kiš gondolatát értelmezem – minek nekünk „megnyugtató válasz”, ha a költészet, a vers ügyeiről van szó? Nem kérdezem tehát, és nem is keresek megnyugtató választ, hogy vajon lefordítható-e Juhász Ferenc *József Attila sírja* című verse

vagy sem, mert vajon mit kezdhetnék akár a kérdéssel, akár a megnyugtató válasszal. Danilo Kiš fordítói tapasztalatát követve egyszerűen azt a körülményt vizsgálom, hogy egy vers – Juhász Ferenc költeménye – egy másik nyelvi közegben hogyan áll meg, miként értelmezhető a szerb nyelv világában, amely a nyelvcsalád tekintetében éppúgy eltér a magyar nyelvtől, mint grammatikájában, történetében és szemantikájában is, valamint hogy miként látható a szerb költészet értékrendjében, ahol az eltérések a két nyelv (költészet) között, ha lehet, még számottevőbbek, és a történeti különbözőségeken túlmenően a közlési lehetőségeikig érnek el. És azt is vizsgálom, hogy ennek az értelmezésnek vannak-e, és ha vannak, miben mutatkoznak meg az eltérései a magyar interpretációktól. Tudom, ennek a kérdésselvetésnek az a feltétele, hogy Juhász Ferenc versének Danilo Kiš készítette fordítását az eredeti egyik lehetséges olvasatának tekintsem, az eredeti más nyelvű variánsának tehát. S hogy eközben ne bonyolódjak bele a tüzetes összevetéssel járó rendkívül hasznos, ám nem mindig célravezető műveletekbe. Az összevetésnek ezt a viszonylagos lazaságát Danilo Kiš (vers)fordítói gyakorlata és nézetei mindenképpen indokoltá teszik.

Kiš a modern szerb irodalomban azon kevesek közé tartozik, akik a (vers)fordítást a költő munkájával egyenértékű költői vállalkozásnak tekintik. A szerb irodalomban a költők viszonylag keveset fordítanak, a fordítás, a versfordítás is, a fordítók dolga, a költők inkább verset írnak. Nem így Danilo Kiš. Egy-két – nyilván önironikusra hangolt – nyilatkozatából szűrhető ki, hogy a versfordítás őt attól az illúziótól szabadította meg, hogy költő lehet(ne) belőle. Többször elmondta, ifjúkorában, kezdő irodalmárként (ő is) versekkel próbálkozott, közben hűszévesen olyan mély Ady-élményben volt része – első Ady-fordításai 1955-ben jelentek meg a *Susreti* folyóiratban –, hogy ettől kezdődően lemondott a versfaragásról. Ady mentette meg őt ifjúkora illúzióitól, ám Ady társa maradt egész életére, amit nemcsak a nagyszámú versfordítás igazol, hanem irodalmi gondolkodásában is kimutathatók az Ady-élmény nyomai. És éppen az Ady-fordítások győzték meg arról, hogy a vers, a költészet lefordítható. Más fordítók sokat panaszkodtak arra, hogy Ady Endre versei nehezen fordíthatók, Danilo Kiš szerint ezek a nehézségek leküzdhetők. Éppen a Gerold Lászlóval vitatkozó írásában fejt ki, hogy a „szép hűtlenség” – „la belle infidèle” –, mintha csak Rába György szép könyvére gondolna, „mégis az a mód, ahogyan a költői értékek átvihetők az egyik nyelvből a másikba”. S hozzáteszi még, hogy Ady-fordításai bírálójának be kellene látnia, hogy amit a fordító az eredeti egyik verssorából kihagy, azt becsülettel pótolja a másikban, amit elveszejt az egyik versben, azt visszaszármatatja a másikban. Danilo Kiš tehát a viszonylag laza és szabad, a „hűtlen” fordítás híve. Valójában nem is lehet más, ha a saját költői indulatait és illúzióit leküzdve fordult más költőkhöz, és azoktól a költészetrel való veszedelmes próbálkozás terhe alól nyert felmentést. Aligha kell hangsúlyozni, nemcsak Adyt fordította a „szép hűtlenség” jegyében, hanem Radnóti és József Attilát, sőt Petőfit is. Juhász

Gyula, Tóth Árpád, Karinthy, Kassák, Füst Milán, Illyés Gyula, Pilinszky, Nemes Nagy, Nagy László, Csoóri és Petri György verseit, valamint a vajdasági magyar költők, Szenteleky, Fehér Ferenc, Tolnai és Domonkos munkáit is a „szép hűtlenség” gyakorlatát követve ültette át szerb nyelvre, miként a francia és az orosz költőket is.

1970-ben – Ivan Ivanji társaságában – megszerkeszti, jelentős részében le is fordítja – Ivanjival és Ivan V. Lalićtyal együtt – az új magyar költészet ez ideig legteljesebb szerb nyelvű antológiáját. A kötethez előszót ír, amelyben a magyar költészet megkülönböztető jegyeit igyekszik meghatározni. Azt állítja, hogy a magyar költészet „nagyszerűsége”, de ebből adódóan „korlátai” is az „elkötelezettségben” rejlenek. A fogalmat Sartre-tól kölcsönzi, és a francia filozófusíróval ellentétben, aki az elkötelezettséget csak a próza műfajaiban mutatta ki, azt állítja, hogy „a magyar költészet a sartré-i tézis ellenpontja”, mert a magyar irodalomban „a költészet mindig vezető irodalmi műfaj volt, az is maradt napjainkig”, és éppen ezért „fel kellett vállalnia az eszmei mondani-valót és az elkötelezettséget, mindazt a funkciót, amit a francia vagy az orosz irodalomban a regény, a dráma, az esszé, a filozófia vagy a politikai gondolkodás töltött be”. „Innen nézve” azonban, Kiš szerint „a költészet lényegének kérdése nagymértékben kitágul, s eközben esztétikai, poétikai jellege és a versifikáció semmit sem veszít jelentőségéből”. „Éppen ellenkezőleg” – teszi hozzá. Függetlenül attól, hogy ebben a kettősségben, vagyis a „szavak sejtelmes rezonanciájának” kiiktatásával az „üzenet” tisztaságának érdekében, a költő „leginkább elveszíti a játszmat”. Csak kevesen nyernek, és a nyereség is átkozott. Azt mondja Danilo Kiš Adyról ugyanitt, hogy Ady „Pest és Párizs, a politikai jelszavak és a szimbolista szinkretizmus, a metafizikai kiábrándultság és a magyar sors között hányódott – ezért elátkozott és nagy költészet az övé”. Ugyanitt Miroslav Krleža nevezetes Ady-tanulmányára hivatkozva állítja, hogy Ady „költészete szüntelenül két pólus között hamvad el, két egészen elmentéses lánggal ég”. Hasonlóan beszél Babitsról, Juhász Gyuláról, Tóth Árpádról, Füst Milánról, Kassákról is. Az újabb magyar költészetben is felfedezi ezt a kettősséget, ám ha – nem kis rezignációval – a *Nyugat* költőinél a megoldást – a játszma kimenetelét – az elátkozott és nagy költészet tényében látta meg, a kettős lángon való felperzselődésben, itt inkább a játszma elvesztést veszi észre, az urbánusok és a népiesek sorozatosan megújuló vitáiban meg „a hivatalos elméletek és a hidegháború” nyomasztó hatásában az „elkötelezettséget”, ami már nem teremt nagy költészetet, se elátkozottat, hiszen túlságosan erősek a korlátai.

Ezeknek a „korlátoknak” a megingatását, a „hivatalos elméletek” elutasítását láthatta meg a *József Attila sírjában*, amikor hozzálátott a vers fordításához. Sőt, vonzódatott az elátkozott költő romantikus motívumához is, a képzeletnek ahhoz a lautréamont-i felszabadításához, amit – közvetlenül a *Maladoror énekei* fordítása után – Juhász Ferenc versében is felfedezett.

A fordításhoz írt bevezető jegyzet nemcsak a vers idevágó (irodalomtörténeti) vonatkozásaiban igazítja el az olvasót: beszél József Attiláról, hosszan

idézi a Curriculum vitae szerinte fontosnak vélt részleteit, meghagyva József Attilát a hivatalos értékelés kereteiben, hanem kulcsot kínál a vers értéséhez is. A költemény szociális dimenziójának mondja, hogy a proletárköltő számára nem volt hely a forradalom nagyjainak kitüntetett temetkezési helyén, ám ez a – szerinte – „látszólag jelentéktelen tény” Juhász Ferencet oda vezeti, hogy „elgondolkodjon saját sorsáról, és általában a költő sorsáról”. A vers értéséhez a kulcsot mégsem ebben a vonatkozásban látja. Fontosabbnak tartja és bővebben beszél a vers poétikai dimenziójáról, de korabeli értelmezőitől eltérően úgy látja, hogy Juhász Ferenc nem merített túl sokat a szürrealizmus tapasztalataiból és gyakorlatából, legfeljebb a „hasonlatozás” nagyon elterjedt módszerét vette át, ám ez nem is igazi újdonság, főként nem jellemzően szürrealista újdonság, hiszen a szürrealizmus elődjének választott Lautréamont is bőven élt már vele. Éppen ezért nem a szürrealizmus, hanem a szürrealizmus előfutárjában, a *Maldoror énekeiben* keresi a Juhász-vers előzményét és a mintáját, mégpedig nemcsak a „bizarr képek és hasonlatok”, nemcsak a képteremtés „valamiféle félautomatizmusa” folytán, hanem leginkább Juhász rendkívül gazdag bestiáriuma és tenyészte miatt. A vers bestiáriuma, Kiš szerint, „lényegében lautrémont-i”. De meglátja a különbséget is: Lautréamont iszonyatot és félelmet keltő állatvilágát Juhász bestiáriumában a domesztikált állatok teszik teljessé, valamint a növényvilág tenyészetének kivételes bősége, ami viszont szinte egészében hiányzik Lautréamont művéből. A rendkívül gazdag növény- és állatvilággal Juhász – Kiš szerint – „világot teremt”, az „egész életet” teremti meg, amit aztán szembesít a „temető inventáriumával”, az emberi mulandóság képeivel. Továbbhaladva Kiš azt is megfigyeli, hogy Juhász Ferenc versének „legjobb és legerőteljesebb” – ismét lautrémont-os – része az az ismétlődő „halotti beszéd”, zsolttár, „miserere”, amit Juhász az örökre elpusztult múlt, a kihalt osztály, az egész K. und K., az úri, a feudális Magyarország, „az undorító Grimm-mese-ország” földi maradványa felett mond el.

Danilo Kiš a fordítás bevezető jegyzetében megadja ugyan a hivatalos elméletnek, amit megkövetel, de láthatóan sem a vers körül felkavart vita és indulatok, de a költemény ún. szociális vonatkozása sem érdekli alapvetően, sokkal inkább az, ami a versben költészet, ami benne a költészet története, ami a verset kiemeli az új magyar költészet mindennapjaiból: a tenyészet világa, a többszintes bestiárium, a képteremtés, a különös és mindenképpen egyéni természetű „hasonlatozás”, a szófűzés erőteljessége, a költői indulat és szenvedély lecsapódása a vers terjedelmében, a költészettörténeti kapcsolatok, a szóhasználat az a formai megoldás, amely a Juhász Ferenc-verssört a lautrémont-i prózavers és a kötött verssor közötti térben határozza meg.

A versnek éppen ezen elemeire helyezi a fordítás hangsúlyait is; nem a lokálisra, hanem az általánosra. Így fejezhette ki – kiszabadítva a fordítást a szószertintiség kötöttségeiből – a *József Attila sírja* azon rétegeit, amelyekkel a vers kapcsolható a szerb – és a horvát – költészet világához, és ezáltal rezo-

nanciát találhat a magyartól eltérően felépülő költészet hagyomány- és értékrendjében. Dudás Kálmán a fordítás megjelenése után tíz évvel jegyezte fel, hogy milyen nagy érdeklődést váltott ki a vers első megjelenésekor a belgrádi irodalmi körökben. Valószínűleg inkább a versben a fordítás útján nyomatékossá tett poétikai, költészettörténeti és nyelvi sajátosságai folytán, és nem a „pici proletár-sír” szociális vonatkozásaival.

Ezért a részletekbe menő összevetésen túl, aminek során nemcsak – miként Dudás Kálmán is kimutatta – „magasrendűen egyszerű” megoldásokkal találkozhatunk, hanem néhány félreértést, egy-két megoldatlanul hagyott részletet is felismerhetünk, fontosabb annak a ténynek a megállapítása, hogy Danilo Kiš – láthattuk – nem Juhász Ferenc versének szavait, szöfűzéseit, szóraggatóit fordította le szerb nyelvre, amit nem is nagyon tehetett volna meg, hiszen a szerb nyelv nem nagyon engedi meg a szóraggatókat, hanem az egész verset, beleértve a vers kulturális kontextusát, költészettörténeti kötődéseit, a költő küzdelmét a nyelvi anyag ellenállásával, a vers történelmi háttérét, a jelenben és a múltban egyformán visszhangzó utalásait és vonatkozásait. „Belefordította” a versbe mind a szerb szürrealizmus hagyományait, mind az európai költészetet, s ezzel nem vétett a vers integritása ellen. Ellenkezőleg. Játsszám nyert Juhász Ferenc versének. Arra vállalkozott sikerrel, hogy a szerb és horvát olvasó előtt Juhász Ferenc versét az európai költészeti ismeretek és tapasztalatok rendjében helyezze el, ami nyilván kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy az idegen ajkú olvasó kapcsolatot teremtsen a magyar költő művével. És hogy megbizonyosodjék afelől, ennek a versnek – az újabb magyar költészet történetében – mélyebb és átfogóbb jelentősége van, semhogy leegyszerűsíthető lenne a verset kiváltó közvetlen ürügyre, amit Danilo Kiš egyébként is jelentéktelen ténynek tekint.

Nem jelentéktelen tény azonban, hogy a vers a zágrábi *Forum* folyóiratban csonkán jelent meg, Dudás Kálmán szerint „a szedés folytán” kimaradt belőle „mintegy kétszer 20–25 verssor”. Több sor maradt ki belőle, az utolsó előtti szakaszból 25, az utolsóból pedig, két helyen, együtt 43 sor. Az újabb magyar líra szerb nyelvű antológiája részletet közöl csupán a versből, ott nem lehetett volna helyreállítani a fordítást, ám a legújabb kiadásban, a Danilo Kiš verseit és fordításait közlő kötetben – ha már a szerkesztők felvették a teljes (nek hitt) verset – közölni kellett volna a teljes költeményt. Mert minden bizonnyal elkészült és megtalálható, esetleg Danilo Kiš hagyatékában, vagy a zágrábi *Forum* levéltárában a teljes fordítás.

Juhász Ferencnek még két versét ültette át szerbre Danilo Kiš. *A tenyésztett szomorúság* és *Babonák napja, csütörtök: amikor a legnehezebb* címűeket. Először a *József Attila sírja* jelent meg, az utóbbi kettő az újabb magyar líra antológiájában. Mindhárom vers Juhász Ferencnek a *Harc a fehér báránnyal* (1965) című kötetében található. Danilo Kiš – valószínűleg – a költőnek ezt a kötetét ismerte, függetlenül attól, hogy a verset az *Új Írás*ban való közlés alapján fordította.

A lírai antológia előszavában így írt Juhász Ferencről: „Juhász Ferenc kedveli a kemény szavakat és az erőteljes jelzőket, az isten nélküli világot és a lázadást. Explozív képekkel és metaforákkal, ellentétes képek és fogalmak kibékítésével, megzabolázhatatlan ékesszólással létrehozza saját magánmítoszát, és egy olyan metafizikát, amelyet »a szív érez, de amely a költői képekben ölt testet«, ahogyan Brunetiére definiálta egykor a poézist. Kozmikus verbalizmusának nincsenek emberi korlátai; képek, metaforák, főnevek és melléknevek kapcsolódásai, a szerves és szervetlen világ fogalmai, a flóra és fauna lexikája, »a növények nyelve«, az ásványok és bolygók világa a történelem nyomai, Pannónia fosszíliai, a temetők krónikái, mindez nem elegendő számára, hogy kifejezze a prométheuszi (ázsiai) tűz lényegét, amelyben ég. »Mesterem, Testvérem, Ősöm, Apám« – szólítja meg József Attilát, akinek a szürrealista poétikájából indul el, s Bartók és Ady nyomán arra törekszik, hogy összeegyeztesse az egyedít a legendával, az ősmagyart az európaival.”

A *József Attila sírja* és még két rövidebb vers fordítása, minthogy teljes értékű – költői – fordítások és teljesítmények, betekintést nyújtanak Juhász Ferenc egész költészetének világképébe. Úgy látszik, nincs abban semmi különös, hogy Juhász életművének ez a háromversnyi „töredéke” jó fordításban, ha nem is közvetlenül, de jelzések formájában megmutathatja az idegen nyelvű olvasónak a költői életmű méreteit és jelentőségét, világképének összetettségét, és nem utolsósorban, magányosságát is.